

ДОКТРИНА «ПЛОДІВ ОТРУЙНОГО ДЕРЕВА» ТА ЇЇ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Степанян Р. Е.

Стаття присвячена з'ясуванню змісту доктрини «плодів отруйного дерева» як складової частини західної правової культури в умовах подальшої євроінтеграції України. Метою дослідження є загальна характеристика доктрини «плодів отруйного дерева» та стану її імплементації в кримінально-процесуальному законодавстві України.

Відзначається, що гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами у сфері прав людини, а також зміст національного законодавства визначають важливу роль в юрисдикційній діяльності органів державної влади Європейського суду з прав людини.

Вказується, що у витоків доктрини «плодів отруйного дерева» перебуває презумпція невинуватості. Ця доктрина виникла на початку ХХ століття в американському праві. У межах англо-американської правової сім'ї значна увага приділяється процесуальним аспектам притягнення особи до юридичної відповідальності. До того ж, визначальна роль у формуванні права у означеному типі правової системи належить суду, а право на суд виступає важливою вимогою принципу верховенства права, доктрина якого також сформувалась у цій правовій сім'ї. Для вітчизняної системи права більш важливою є інтерпретація цієї доктрини Європейським судом з прав людини.

Аналізуються окремі рішення національних судів щодо застосування доктрини «плодів отруйного дерева». Основний зміст цієї доктрини переважно зводиться до положення про неможливість застосування як доказів тих фактичних даних по справі, які були отримані незаконним шляхом.

Наголошується, що застосування доктрини «плодів отруйного дерева» передбачає низку винятків, які сформульовані у практиці Європейського суду з прав людини, а також в межах англо-американської правової сім'ї: концепція «неминучого виявлення», концепція «очищення від отрути»; концепція «незалежного джерела»; концепція «нешкідливої помилки».

Резюмується, що важливою умовою справедливого судочинства є забезпечення обґрунтованості прийнятих рішень органів правопорядку. При цьому

не можуть бути допустимими ті докази, які отримані незаконно. В практиці Європейського суду з прав людини це положення є складовою частиною доктрини «плодів отруйного дерева». Вимоги цієї доктрини закріплені в кримінально-процесуальному законодавстві України. Національні органи судової влади при прийнятті рішень часто посилаються на цю доктрину. Однак важливим є подальше дослідження цієї доктрини у контексті винятків з її застосування та можливості їх імплементації в національне законодавство.

Ключові слова: доктрина «плодів отруйного дерева», Європейський суд з прав людини, кримінальне провадження, недопустимий доказ, право на справедливий суд.

Stepanian R. E. “Fruits of the Poisonous Tree” doctrine and its implementation in criminal and procedural legislation of Ukraine

The article is devoted to elucidating the content of the “fruits of the poisonous tree” doctrine as a component of Western legal culture in the context of Ukraine’s further European integration. The purpose of the study is a general description of the “fruits of the poisonous tree” doctrine and its implementation state in the criminal and procedural legislation of Ukraine.

It is noted that the harmonization of national legislation with European standards in the field of human rights, as well as the content of national legislation, determine a crucial role in the jurisdictional activity of state authorities of the European Court of Human Rights.

It is indicated that the presumption of innocence is the core of the “fruits of the poisonous tree” doctrine’s origin. This doctrine arose at the beginning of the 20th century in American law. Within the Anglo-American legal family, considerable attention is paid to the procedural aspects of bringing a person to legal responsibility. In addition, the decisive role in the formation of law in this type of legal system belongs to the court, and the right to a court is an important requirement of the rule of law principle, the doctrine of which was also formed within this legal family. Interpretation of this doctrine by the European Court of Human Rights is more important for the domestic legal system.

Individual decisions of national courts regarding the “fruits of the poisonous tree” doctrine application are analyzed. The main content of this doctrine mainly brings to the provision on the impossibility of using as evidence of those factual data on the case that were obtained illegally.

It is emphasized that the “fruits of the poisonous tree” doctrine application involves a number of exceptions that are formulated in the practice of the European Court of Human Rights, as well as within the Anglo-American legal family, namely: the concept of “inevitable detection”, the concept of “cleansing from poison”; the concept of “independent source”; the concept of “harmless error”.

It is summarized that ensuring the validity of the decisions taken by law enforcement agencies is an important condition of a fair trial. Herewith, evidence obtained illegally cannot be admissible. In the practice of the European Court of Human Rights, this provision is part of the “fruit of the poisoned tree” doctrine. The requirements of this doctrine are enshrined in the criminal and procedural legislation of Ukraine. National judicial authorities often refer to this doctrine when making decisions. However, it is important to further study this doctrine in the context of exceptions to its application and the possibility of their implementation in national legislation.

Key words: *“fruit of the poisonous tree” doctrine, European Court of Human Rights, criminal proceedings, inadmissible evidence, the right to a fair trial.*

Постановка проблеми та її актуальність. Реалізація Україною обраного вектору розвитку - євроінтеграції - зумовлює необхідність адаптації національної системи права до загальноєвропейських стандартів. Тривалий час перебування у складі тоталітарної (у певні періоди існування - авторитарної) радянської держави не могли не позначитися на вітчизняному праві, яке є явищем соціокультурним та відображає ціннісний аспект відповідного суспільства. Прагнення захистити існуючий режим обумовлювало каральне спрямування діяльності апарату держави, бачення у кожній особі «ворогу народу», якого треба ліквідувати будь-якими засобами. За таких умов неважливою була наявність вини особи, достатньо було отримати від неї зізнання у вчиненні діяння, що їй інкримінується (незалежно від того, чи вчиняла вона його, чи - ні), а для цього в каральних органах були свої «методи» і «засоби»; інших доказів їй не треба.

Підтвердженням такого ставлення до людини у ті часи є теза про зізнання як цариці доказів (яке до недавнього часу побутувало і в Українській державі). Так, саме подібним чином описав один

з проектів Кримінально-процесуального кодексу, підготовленого у 2003 році, вітчизняний правник: «Справа в тому, що червоною ниткою в проекті простежується середньовічна ідея про те, що визнання вини - цариця доказів» [1].

На жаль, практика Європейського суду з прав людини у справах проти України вказує на наявність окремих проблем діяльності органів правопорядку щодо застосування до осіб заходів державного примусу. Багато у чому, на нашу думку, така поведінка посадових осіб органів публічної влади зумовлена неналежним сприйняттям положення про те, що, по-перше, для обмеження прав людини не достатньо лише законної підстави (має бути ще і легітимна мета, а також доцільність такого обмеження в демократичному суспільстві), а по-друге, дії (або бездіяльність) державного органу повинні мати обґрунтування.

Наведене визначає актуальність тематики доказів і доказування, що, у свою чергу, актуалізує і проблематику доктрини плодів отруйного дерева.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід відзначити, що з моменту набуття чинності новим Кримінально-процесуальним кодексом України у 2012 році у науковому правничому просторі актуалізувалась тематика імплементації доктрин західної правової культури, пов'язаних з визнанням людини основною цінністю, принципом верховенства права, дотриманням прав та основоположних свобод людини тощо.

Не залишилось поза увагою вітчизняних науковців і питання «плодів отруйного дерева». Так, серед авторів, чиї роботи опосередковано чи безпосередньо висвітлюють окреслену проблематику, слід згадати таких, як К. Антонов, Д. Гудима, М. Корнієнко, Д. Сергєєва, М. Стоянов, А. Панова, В. Тертишник, Ю. Циганюк, І. Чупрікова та ін.

Не можна не згадати колективну працю вітчизняних науковців на тему «Визнання доказів недопустимими в кримінальному провадженні: аналіз слідчої практики крізь призму судових рішень» [2], у якій наводиться загальна характеристика досліджуваної доктрини.

Окремої уваги потребує і дисертаційне дослідження А. Панової, присвячене питанню визнання доказів недопустимими. Розкриваючи структуру відповідного кримінально-процесуального інституту, авторка оцінює значимість доктрини «плодів отруйного дерева» [3, с. 8-9].

С. Шульгін, з'ясовуючи питання оцінки доказів під час прийняття рішень на окремих стадіях досудового розслідування, також звернувся до аналізу

окремих аспектів імплементації вимог досліджуваної доктрини [4].

Відтак можна стверджувати, що обрана нами тематика перебуває в центрі уваги вітчизняних науковців. Водночас слід вказати, що необхідність постійного забезпечення органами публічної влади прав людини, а також виходячи з принципу *mutatis mutandis* тлумачення норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, окреслена нами тематика набуває перманентного характеру та потребує постійної уваги, що забезпечить реалізацію завдань кримінального провадження.

Метою цієї статті є загальна характеристика доктрини «плодів отруйного дерева» та стану її імплементації в кримінально-процесуальному законодавстві України.

Виклад основного матеріалу. Під час визначення завдання кримінального провадження законодавець використав таке формулювання: «Жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» [5].

Наведене завдання кримінального провадження додатково аргументує означене нами вище положення про значимість обґрунтування діяльності (зокрема, з обмеження прав і основоположних свобод людини) органів правопорядку з притягнення особи до юридичної відповідальності.

До цього варто додати, що гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами у сфері прав людини, а також прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (ст. 17 якого визначає Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини джерелом національного права [6]) визначають важливу роль в юрисдикційній діяльності органів державної влади страсбурзького суду. На це вказує і аналіз принципів кримінального провадження, зокрема верховенства права (ст. 8 Кримінально-процесуального кодексу України) та законності (ч. 5 ст. 9 Кримінально-процесуального кодексу України).

Саме в аспекті подальшого вдосконалення діяльності з забезпечення прав людини (особливо тих осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності) особливої уваги потребує питання імплементації в національне кримінально-процесуальне законодавство доктрини «плодів отруйного дерева».

Вище ми наголосили на приділенні уваги вітчизняними науковцями цій проблематиці, однак варто додати, що непоодинокими є рішення національних судів, у яких судді посилаються на цю доктрину, обґрунтовуючи прийняте ними рішення, що посилює актуальність гносеології означеної тематики.

На нашу думку, у витоків досліджуваної нами доктрини перебуває презумпція невинуватості, відповідно до вимог якої «обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях» [7]. А відповідно до ч. 3 ст. 17 Кримінально-процесуального кодексу України «Підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом» [5].

Загалом, цілком слушно А. Панова відзначає, що досліджувана нами доктрина «виникла у прецедентному праві США на початку ХХ століття, і була впроваджена в законодавство України з прийняттям КПК» [3, с. 8]. У межах англо-американської правової сім'ї значна увага приділяється процесуальним аспектам притягнення особи до юридичної відповідальності. Сам у межах цієї сім'ї і сформувалась пізнавана нами доктрина.

До того ж, визначальна роль у формуванні права в означеному типі правової системи належить суду, а право на суд виступає важливою вимогою принципу верховенства права, доктрина якого також сформувалась у цій правовій сім'ї. Тому цілком правильним є поставлене вітчизняними правниками питання про співвідношення справедливого суду та прийняття судом «плодів отруйного дерева» [8], тобто чи можна розглядати справедливим той суд, який ураховує при прийнятті рішення «плоди отруйного дерева».

Доречно також вказати, що в історичній ретроспективі ця доктрина пов'язується зі справою *Silverthorne Lumber Company* проти Сполучених Штатів, рішення у якій було прийнято у 1920 році. Докази щодо ухилення від сплати податків були незаконно отримані правоохоронними органами (зробили копії податкових книг, які незаконно були вилучені у підозрюваного), визнані судом «гнилими» і, відповідно, недопустимими [9]. А вже у справі *Nardone* проти Сполучених Штатів (рішення у якій прийнято у 1939 році) термін «гнилі плоди» було замінено на «плоди отруйного дерева» [8].

Водночас для вітчизняної системи права (зважаючи на задекларований Україною напрям на євроінтеграцію та підписання угоди про асоціацію у 2014 році) більш важливою є інтерпретація цієї доктрини Європейським судом з прав людини.

Зазвичай зміст досліджуваної доктрини пов'язується зі справою Gäfgen проти Німеччини [10], яка набула резонансу в Німеччині, будучи тісно пов'язаною з питаннями права та моралі, зокрема в контексті погрози поліцією заявнику застосуванням фізичного насилля задля отримання від нього відомостей про знаходження дитини, яка була викрадена. Страсбурзький суд в черговий раз наголосив на абсолютному характері ст. 3 (заборона катування) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, незважаючи на мету - порятунок життя особи. Серед іншого вирішувалось питання і про справедливий суд (у контексті використання як доказів «плодів отруйного дерева»). Так, за твердженням заявника, визнання допустимими доказів, отриманих з порушенням статті 3 Конвенції, стало чинником порушення його права на справедливий суд у аспекті ст. 6 Конвенції. Після того, як ці докази були прийняті, він був повністю позбавлений права захищати себе. Він також був позбавлений захисту, який надається принципом самообмови. Він стверджував, що докази, знайдені в Бірштайні та на зворотному шляху звідти, були отримані за наказом поліції, який прямо змусив його вказати їх точне місцезнаходження. Йому довелося йти без взуття через ліс до місця, де він сховав труп. Той факт, що його вказівки щодо того, де він сховав труп, і його подальше виявлення були записані на відеоплівку, показав, що події в Бірштайні стосувалися не порятунку дитини, а відновлення доказів у спосіб, спрямований на забезпечення його засудження [10].

У справі «Balitskiy проти України» Європейський суд з прав людини вказав «щодо використання або виключення доказів, отриманих з порушення права на мовчання та права не свідчити проти себе, Суд повторює, що це загально-визнані міжнародні стандарти, які лежать в основі поняття справедливого судового розгляду згідно зі статтею 6. Їхнє обґрунтування полягає, серед іншого, у захисті обвинуваченого від неправомірного примусу з боку влади, сприяючи таким чином уникненню судових помилок і досягненню цілей статті 6» [11].

Як ми вказували вище, у рішеннях національних судів неодноразово вказується на досліджувану нами доктрину. Так, наприклад, Касаційний адміністративний суд Верховного Суду у рішенні у справі від 11 листопада 2021 року № 826/10948/17 безпосередньо послався на досліджувану доктрину: «Відповідно до доктрини з умовною назвою «плоди отруй-

ного дерева», сформульованої Європейським судом з прав ... якщо джерело доказів є неналежним, то всі докази, отримані з цих джерел, будуть такими ж. Докази, отримані з порушенням встановленого порядку, призводять до несправедливості процесу в цілому, незалежно від їх доказової сили» [12].

А у рішенні Великої Палати Верховного Суду від 9 вересня 2020 року у справі № 1-27/10 вказується на можливість використання окремих доказів з погляду доктрини «плодів отруйного дерева». При цьому Велика Палата вказує, що «зміст цієї доктрини полягає в недопустимості доказів, похідних від джерел, отриманих у супереч вимогам Конвенції ... Критерієм віднесення доказів до «плодів отруєного дерева» є наявність достатніх підстав вважати, що відповідні відомості не були б отримані за відсутності інформації, одержаної незаконним шляхом» [13].

Наведені рішення органів судової влади в Україні (як і багато інших не згаданих рішень) вказують на доволі активне застосування судами положень доктрини «плодів отруйного дерева» при розгляді справ в межах кримінальних проваджень. При цьому основний зміст цієї доктрини переважно зводиться до положення про неможливість застосування як доказів тих фактичних даних по справі, які були отримані незаконним шляхом. Плід з отруйного дерева є отруйним, а тому його не можна вживати. Відповідно, і отримані незаконно фактичні дані не можна розглядати як докази та використовувати для обґрунтування підозри чи обвинувачення особи у вчиненні кримінального правопорушення. Хоча при цьому слід погодитись з Л. Лазебним відносно того, що при визначенні того, чи є докази «плодами отруйного дерева», необхідно визначити зв'язок цих «плодів» з «отруйним деревом» [14].

Доречно наголосити, що положення досліджуваної доктрини знайшли відображення у кримінально-процесуальному кодексі України. Маємо на увазі ст. 87, яка має назву «Недопустимість доказів, отриманих внаслідок істотного порушення прав та свобод людини» [5].

Відповідно до приписів ч. 1 цієї статті недопустимими є не тільки докази, які отримані через порушення прав людини, але й «будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини» [5].

Водночас варто вказати щодо застосування доктрини «плодів отруйного дерева», що у практиці Європейського суду з прав людини, а також в межах англо-американської правової сім'ї

сформульовано низку випадків, які розглядаються як винятки з її застосування.

У першу чергу слід згадати концепцію «неминучого виявлення». Додамо, що про цю концепцію як виняток з доктрини «плодів отруйного дерева» згадала і Велика Палата Верховного Суду у вказаній вище постанові. У справі *Nix v. Williams*, рішення у якій прийняте Верховним Судом Сполучених Штатів Америки у 1984 році, також йшлося про «неминуче виявлення»: «Суд постановив, що докази, які неминуче були б виявлені правоохоронними органами законними засобами, залишаються прийнятними» [15].

По-друге, не можна не згадати і концепцію «очищення від отрути». Положення цієї концепції відображено у рішенні *Nardone* проти Сполучених Штатів, яке було згадане вище.

По-третє, це концепція «незалежного джерела». Як відзначають вітчизняні правники: «Доктрина застосовується до доказів, спочатку виявлених під час або в результаті незаконного обшуку, але пізніше отриманих незалежно від дій, пов'язаних з первісною незаконністю» [8].

По-четверте, це концепція «нешкідливої помилки». Якщо допущена органами правопорядку помилка не спричиняє порушення права на справедливий судовий розгляд.

Висновки. Таким чином, важливою умовою справедливого судочинства є забезпечення обґрунтованості прийнятих рішень органів правопорядку. При цьому не можуть бути допустимими ті докази, які отримані незаконно. У практиці Європейського суду з прав людини це положення є складовою частиною доктрини «плодів отруєного дерева». Вимоги цієї доктрини закріплені в кримінально-процесуальному законодавстві України. Національні органи судової влади при прийнятті рішень часто посилаються на цю доктрину. Однак важливим є подальше дослідження цієї доктрини в контексті винятків з її застосування та можливості їх імплементації в національне законодавство.

Література

1. Признание - царица доказательств? *Юридична практика*. 2003. Вип. 25(287). URL: <https://pravo.ua/articles/priznanie-carica-dokazatelstv/>.

2. Визнання доказів недопустимими в кримінальному провадженні: аналіз слідчої практики крізь призму судових рішень : монографія / В.Г. Дрозд, В.В. Бурлака, Л.В. Гаврилюк та ін. ; Харків. нац. ун-т внутр. справ; Держ. наук.-досл. ін-т. Київ : 7БЦ, 2021. 425 с.

3. Панова А.В. Визнання доказів недопустимими у кримінальному провадженні : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2016. 20 с.

4. Шульгін С.О. Оцінка слідчим і прокурором доказів при прийнятті процесуальних рішень на стадії досудового розслідування : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2021. 260 с.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.

6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон України від 23 лютого 2006 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.

7. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

8. Дроздов О., Дроздова О., Шульгін С. Чи може справедливий суд «уживати» плоди отруєного дерева: міжнародний історичний екскурс та національні реалії. *Практика ЄСПЛ. Український аспект*. URL: <https://www.echr.com.ua/chi-mozhe-spravedlivij-sud-uzhivati-plodi-otruyenogo-dereva-mizhnarodnij-istorichnij-ekskurs-ta-nacionalni-reali%D1%97/?fbclid=IwAR17Ak>.

9. *Silverthorne Lumber Co. v. United States*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Silverthorne_Lumber_Co._v._United_States#cite_note-1.

10. *Case of Gäfgen v. Germany*. Application no 22978/05. 1 June 2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99015>.

11. *Case of Balitskiy v. Ukraine*. Application no 12793/03. 3 November 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107185>.

12. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 11 листопада 2021 року № 826/10948/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101009845>.

13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 9 вересня 2020 року у справі № 1-27/10. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91572019>.

14. Лазебний Л. Визнаючи докази «плодами отруєного дерева», суд має встановити зв'язок між «деревом» і «плодами». *LexInform. Юридичні новини України*. URL: <https://lexinform.com.ua/sudova-praktyka/vyznayuchy-dokazy-plodamy-otruyenogo-dereva-sud-maye-vstanovyty-zv-yazok-mizh-derevom-i-plodamy/>.

15. *Nix v. Williams*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Nix_v._Williams.

Степанян Р. Е.,
аспірант

Одеського державного університету
внутрішніх справ